

Jerzy Brzozowski

Zarys historii rozwoju gospodarczego miasta Końskie : (od powstania osady do połowy XIX w.)

Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach 10, 227-252

1977

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JERZY BRZOZOWSKI

ZARYS HISTORII ROZWOJU GOSPODARCZEGO MIASTA KOŃSKIE (od powstania osady do połowy XIX w.)

POWSTANIE OSADY I JEJ ROZWÓJ DO XVIII WIEKU

Warunki naturalne sprawiły, że obszar dzisiejszego powiatu koneckiego stosunkowo późno został zaludniony. Jednolity kompleks Puszczy Radomskiej i li-che gleby nie zachęcały do osadnictwa.

Tym też należy tłumaczyć, że przekazy źródłowe z wczesnego średniowiecza, dotyczące tego regionu, są nader skąpe. Wprawdzie sporadycznie znajdowane narzędzia krzemienne i resztki naczyń glinianych zdają się świadczyć, że człowiek zamieszkiwał tutaj już w okresie neolitu, lecz brak dokładnych badań archeologicznych nie pozwala na sprecyzowanie konkretnych wniosków.

Odkryte w 1925 r. i dokładnie zbadane cmentarzysko w Końskich pochodzi już z okresu historycznego i datowane jest na drugą połowę X wieku. W większości grobów znaleziono szczątki kostne oraz przedmioty domowego użytku, resztki odzieży i broni. Pozwoliło to dokładnie określić przynależność etniczną i klasową zmarłych.

Centralną część cmentarzyska zajmują nieliczne, bogato wyposażone groby władcyków-możnowładców. Druga część grobów, otaczająca kręgiem grupę pierwszą, zawierała szczątki wojów pieszych i ich rodzin. Trzecia, najliczniejsza grupa, to groby ludności poddanej.

Analiza etniczna i socjologiczna przeprowadzona przez J. Gąssowskiego¹ pozwala na wysnucie następujących wniosków:

1. Ludność poddana i jej władcy należeli do tej samej grupy etnicznej, na co wskazuje podobieństwo obrządku grzebalnego.
2. Grupa pieszych wojów była obca plemiennie. Jest to zupełnie uzasadnione tym, że do pełnienia funkcji policyjnych i egzekwowania danin na rzecz księcia najlepiej nadawali się ludzie nie związani więzami pokrewieństwa i wspólnoty rodowej z ludnością poddaną.
3. Jak z tego wynika, w XI wieku była tutaj osada, w której został już dokonany proces rozwarstwienia klasowego.
4. Cechy obrządku grzebalnego ludności poddanej i władcyków wykazują na wyraźne pokrewieństwo z cmentarzyskami Mazowsza z tego okresu.

¹ J. Gąssowski *Cmentarzysko w Końskich na tle południowej granicy Mazowsza we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne” 1950, t. II, s. 96.

Należy przypuszczać, że po krótkim okresie ekspansji Mazowszanie wycofali się na wschód, a osada ich przestała istnieć.

Wszystkie bowiem źródła z początku XII w. wyraźnie mówią, że tereny te były już wówczas częścią posiadłości rodu Odrowążów pochodzących z Małopolski lub Śląska, którzy z ludnością osady nie mieli nic wspólnego.

Jak wynika z dokumentu nadania kardynała Idziego dla klasztoru tynieckiego z 1124 r.² Końskie należały w tym czasie do Prandoty z Prandocina, protoplasty Odrowążów. Doszli oni do dużego znaczenia za czasów Bolesława Krzywoustego, któremu towarzyszyli w wyprawach na Pomorze.

Liczne nadania książęce na rzecz rodu doprowadziły do powstania wielkiego kompleksu włości zajmujących znaczną część Puszczy Radomskiej. Terytorialnie całość włości Odrowążów leżała na krańcach kasztelanii żarnowskiej i podlegała bezpośrednio władzy kościelnej arcybiskupstwa gnieźnieńskiego. Dziesięcinę z dóbr koneckich pobierała kolegiata sandomierska w myśl formuły dokumentu z 1191 roku³.

Gospodarka w XII i do połowy XIII wieku opierała się tutaj głównie na hodowli, co obrazowo przedstawił K. Potkański w *Puszczy Radomskiej*⁴. Ważne miejsce musiała zajmować hodowla koni. W nadaniu biskupa krakowskiego Saula dla opactwa cystersów w Mogile jest mowa o dziesięcinach ze stada w Końskich, z tym że mnisi „sami mogą sobie wybierać źrebce”⁵. Tutaj też należy szukać źródłosłowa nazwy osady.

Oprócz hodowli koni, bydła, nierogacizny kwitło rybołówstwo, myślistwo, bartnictwo. Daniny składano panu głównie w postaci skór zwierząt leśnych, miodu, ryb, suszonego mięsa.

W innym nadaniu Szawła, syna Prandoty, dla opactwa trzemeszeńskiego z 1154 r. wymieniono spizarnię (*cellaria*) Odrowążów, natomiast brak jest jakichkolwiek wzmianek o dziesięcinach z pól uprawnych⁶. Wszystko to wskazuje na fakt, że w XII wieku uprawa roli nie odgrywała tutaj jeszcze większego znaczenia.

Dziedzicem włości koneckich po śmierci Saula (syna Prandoty) jest jego syn, znany biskup krakowski Iwo Odrowąż, który zmarł na wygnaniu w 1229 r. Jeszcze za swego życia „przepisał” Końskie na brata stryjecznego Wisława⁷.

W XIV wieku coraz częściej Odrowąże używają nazwisk urobionych od nazw miejscowości, w której znajdowały się ich siedziby rodowe. I tak: Odrowąże z Białaczowa piszą się Białaczowscy, z Modliszewa — Modliszewscy, z Końskich — Koneccy vel Konieccy.

Końskie, należące do posiadłości Odrowążów-Konieckich, głównej linii rodu, dzięki usytuowaniu w nich ośrodka dyspozycyjnego i rezydencji — gniazda rodowego, rozwijają się i zyskują na znaczeniu. W latach 1220—1224 zostaje

² F. Piekosiński *Rycerstwo polskie wieków średnich*, Kraków 1896, t. II, s. 224.

³ J. Długosz *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, Kraków 1858, t. I, s. 326, 327, 359, 360.

⁴ K. Potkański *Puszcza Radomska* [w:] *Pisma pośmiertne K. Potkańskiego*, Kraków 1922, t. I, s. 112—113.

⁵ *Ibid.*

⁶ *Ibid.*

⁷ *Kodeks dyplomatyczny katedry Św. Wacława*, Kraków 1874, dokument nr CCCLXXIII z r. 1390 (24 X), s. 153 oraz A. Boniecki *Wiadomości genealogiczno-historyczne o rodach szlacheckich*, Warszawa 1899, t. XI, s. 72.

wybudowany nowy murowany kościół parafialny pod wezwaniem Św. Wojciecha i Św. Mikołaja. Pierwotnie kościół (też prawdopodobnie murowany) znajdował się na terenie dzisiejszego cmentarza grzebalnego⁸.

Parafia konecka należała do rozległych i bogatych, o czym wyraźnie świadczy płacone z niej dziesięciny⁹. W wielu wypadkach plebanami byli przedstawiciele rodu Odrowążów-Koneckich, którzy łącząc godność proboszcza ze stanowiskiem właściciela dóbr koneckich, przyczyniali się w dużej mierze do rozwoju osady¹⁰.

Należy jeszcze zaznaczyć, że Końskie aż do XIX wieku pozostawały ośrodkiem wielkiej, nie rozdrobionej własności ziemskiej. Zwrócił uwagę na to K. Potkański pisząc:

Można powiedzieć, że najbardziej typowe były bez wątpienia stosunki w Końskich i w ogóle w majątkach Odrowążów. Zostały one daleko dłużej tym, czym były na początku, tj. wielkim kompleksem dóbr ziemskich, a nawet dzięki przyrodzonym warunkom znacznie później charakter ten zachowały¹¹.

Okolice Końskich od wieków znane były z obfitości rud żelaznych, które eksploatowano początkowo w sposób prymitywny, dorywczy, nie zorganizowany. Już w XII wieku Iwo Odrowąż przeznacza z kuźni koneckich „sto wiązek” żelaza na budowę klasztoru w Mogile. Jemu to Stosław Łaguna przypisuje wprowadzenie metalurgii w ziemi sandomierskiej¹².

Długosz wspomina w *Liber beneficiorum* o rudnicach w pobliżu Końskich¹³. Były to zapewne prymitywne dymarki i kuźnice, zwane *ferrifabrica* lub *officina mineraria ferri*. O „minerałach koneckich z 1577 r.” mówią również wydane przez Adolfa Pawińskiego *Źródła dziejowe*¹⁴.

W księgach metrykalnych znajdujących się w archiwum parafialnym począwszy od 1599 r. spotyka się częste wzmianki świadczące o tym, że w Końskich i najbliższej okolicy znajdowały się kuźnice, kopalnie rudy itp. W 1715 r. wspomniany jest „Andreas Sliwierz — minera Pomyków”, dalej wzmiankowane są: „minera Piasek”, „minera Czarna”, „minera Wąsosze”, „Anna Jantara de Antiqua Kuźnica”¹⁵.

⁸ J. Wiśniewski *Dekanat konecki*, Radom 1913, s. 113.

⁹ J. Długosz (op. cit., s. 326, 327, 359, 360) w opisie parafii Końskie zaznacza, że „z 250 łanów kmiecych płacono tam dziesięcinę snopkową, zaś z 24 morgów konopną oddawano kustodii sandomierskiej, zwanej bielowską, z 7 szynków, jak również z 11 pól rycerskich pobierał dziesięcinę pleban w Końskich”.

¹⁰ Takim współwłaścicielem i jednocześnie proboszczem był Stanisław Odrowąż, który w 1492 r. załatwiał sprawę powtórnej erekcji kościoła u Zbigniewa Oleśnickiego (J. Wiśniewski, op. cit., s. 72; A. Boniecki, op. cit., t. XI, s. 71).

¹¹ K. Potkański, op. cit., s. 157.

¹² S. Łaguna *Pisma*, Warszawa 1905, s. 164.

¹³ A. Kemper *Dzieje gospodarcze Polski porozbiorowej*, Warszawa 1922, s. 170 i 202.

¹⁴ A. Pawiński *Źródła dziejowe* t. XIV, *Małopolska*, t. III, Warszawa 1873—1902, s. 285.

¹⁵ Księgi metrykalne parafii Końskich Arch. Diec. Sandomierz.

W 1492 r., gdy w Końskich spłonęły plebania i kościół — proboszcz i razem współdziedzic osady, Stanisław Odrowąż (Konecki), wyrobił powtórna erekcję kościoła (u kardynała Zbigniewa Oleśnickiego) w 1492 r. Dokument erekcyjny wymienia bardzo szczegółowo posiadłości (wsie i osady) należące do plebana. Jest tutaj mowa również o „fabrykach, czyli kuźnicach żelaznych”, ale były one usytuowane nie w samych Końskich, lecz w Sobolowie¹⁶.

Ten rozwój produkcji żelaza, krzyżujące się tutaj drogi lokalne i przebiegający przez Końskie ważny szlak komunikacyjny Wąchock—Żarnów doprowadzają do szybkiego wzrostu ludności osady.

W drugiej połowie XVII wieku Końskie miały wraz z dworem około 266 mieszkańców. W XVI i XVII wieku Końskie nabiera znaczenia jako ważny ośrodek wymiany towarowej, usytuowany wzdłuż wymienionej drogi Wąchock—Żarnów. Jednakże nie doprowadziło to do lokacji osady na prawie magdeburskim, która nastąpiła dopiero w XVIII wieku.

Poglądy niektórych historyków, jakoby Końskie otrzymały prawa miejskie we wczesnym średniowieczu, a później je utraciły, opierały się jedynie na ustnej tradycji. Wszystkie źródła, począwszy od XIII wieku, a skończywszy na XVIII wieku, wymieniają Końskie jako wieś i nigdzie nie znalazłem najmniejszej wzmianki potwierdzającej hipotezę, że miały one przed 1740 r. prawa miejskie, a mianowicie:

- w katalogu biskupów krakowskich pod datą 1212 r. czytamy: „...*Ivo hic genere nobilis terre Sandomieriensis de Domo Odrowansch et de villa Konske prope Kielce...*”¹⁷;
- we wspomnianym już dokumencie z 1369 r. o nadaniu prawa polowania Modliszewskim przez Konieckich: „...*puta inter villas Conske et Modliszewice...*” i w innym miejscu: „...*Quam villam Conske cum adiacentibus villis*”¹⁸;
- a także u Jana Długosza, który w *Liber beneficiorum* dwukrotnie wymieniając Końskie zaznacza: „...*Konyske villa habens parochinalem in se*”¹⁹;
- Końskie nie figurują również w wykazie miast i miasteczek powiatu opoczyńskiego, w spisach poborów i pogłównego z XV i XVI wieku, mimo iż wymieniono tam takie miejscowości, jak Opoczno, Białaczów, Odrzywół, Drzewica, Gowarczów, Fałków.

Jest rzeczą niemal niemożliwą wyliczenie wszystkich kolejnych właścicieli Końskich przed przejściem tej posiadłości w ręce Małachowskich. Nadania i przywileje oraz płacone dziesięciny pozwalają tylko z grubsza zorientować się, kto był ich prawnym posiadaczem. Końskie posiadały niejednokrotnie kilku właścicieli. Ponadto szereg osób z rodu Odrowążów, nie będąc posiadaczami Końskich, używało tytułu *comes de Konske* (przy podpisywaniu różnych dokumentów). To oczywiście dodatkowo utrudnia ustalenie tytułu własności. Trudno również ustalić dokładnie datę przejścia tej posiadłości w ręce Małachowskich.

¹⁶ Dokument erekcyjny kościoła w K. z 1492 r. (umieszczony *in extenso* w *De kanacie koneckim* J. Wiśniewskiego).

¹⁷ *Monumenta Poloniae historica*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1878, t. III, s. 354.

¹⁸ *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1887, t. III, s. 231—232. Dok. nr DCCCXXI z 12 IV 1369 r., dok. nr DCCCXXII z 16 IV 1369 r.

¹⁹ J. Długosz, op. cit., s. 326—327, s. 359—360. Są to opisy (wspomniane już w przypisie nr 9) parafii Końskie.

Boniecki, wymieniając przedstawicieli rodzin Konieckich-Bębnowskich, zazwyczaj określa, którzy z nich byli właścicielami poszczególnych wsi. (Np. Końskich, Bębnowa, Modliszewic i innych posiadłości). Jest rzeczą znamioną, że ostatni Konieccy-Bębnowscy, którzy dziedziczyli Końskie, występują w latach 1590—1600 (są to: Jan, Paweł, Mikołaj, Wojciech i Krzysztof, „dziedzice na Końskich i Wąsoszach”). Przy wymienianiu innych, później żyjących członków tych rodów, nie spotykamy u Bonieckiego żadnych wzmianek na temat Końskich²⁰.

Z tego względu należy przyjąć, że w końcu XVI lub na początku XVII wieku Konieccy-Bębnowscy nie byli już właścicielami Końskich, zaś z całą pewnością w końcu pierwszej połowy XVII wieku posiadłość ta należy do Małachowskich.

LOKACJA NA PRAWIE MAGDEBURSKIM. ROZWÓJ MIASTA W XVIII W.

Lata panowania Sasów w Polsce były wyjątkowo niekorzystne dla rozwoju miast. Pogłębił się ich upadek zapoczątkowany w XVII wieku. Rządy oligarchii magnackiej opierają się o potężne latyfundia rolne, a to nastawienie na gospodarkę folwarczno-rolną sprawia, że czynniki miastotwórcze, jak handel i rzemiosło, zostają w znacznym stopniu ograniczone.

W XVIII wieku rzemiosło przenosi się na wieś, a w mieście rzemieślnicy tracą klientelę — bogatą szlachtę. Woli ona zakupywać produkty pochodzenia zagranicznego lub też tanie wytwory rzemiosła ulokowanego w wiejskich posiadłościach.

W pierwszej połowie XVIII wieku rozpoczyna się rozwój manufaktur wiejskich. Inwestorami są tutaj przede wszystkim magnaci, sprowadzający specjalistów z zagranicy i wykorzystujący bezpłatną pracę chłopów pańszczyźnianych. Jednym z takich możnowładców rozwijających przemysł był Jan Małachowski, kanclerz wielki koronny. Bierze on żywy udział w rozgrywkach politycznych, nie przebiera w środkach, by powiększyć swój majątek.

Jak wspomniałem, przemysł żelazny miał tutaj tradycje sięgające XII wieku. Jednak dopiero Małachowscy rczwinęli go, zakładając liczne fabryki i manufaktury w samym mieście i jego najbliższej okolicy. Działalność kanclerza nastawiona była na otrzymanie największego zysku i niewiele miała wspólnego z późniejszym duchem reform epoki stanisławowskiej.

Aby sobie zapewnić surówkę żelaza, buduje Jan Małachowski wielki piec w pobliskim Stąporkowie (w 1739 r.), w Ruskim Brodzie (w 1750 r.) i dwa piece w Janowie (w 1755 r.). W Rudzie Białaczewskiej dokończyła budowy wielkiego pieca żona Małachowskiego — Izabella z Humieckich Małachowska (w 1762 r.). Syn jej, Jacek Małachowski, wybudował wielki piec w Antoninowie (w 1781 r.) i Królewcu²¹.

Józef Osiński podaje i opisuje wielką ilość kopalń w dobrach Małachowskich i zaznacza, że niekiedy obok nowych odkrywek „widać dawne zręby, oznaczające, iż z nich kiedyś rudę brano”²².

²⁰ A. Boniecki, op. cit., t. I, s. 176, t. XI, s. 71—74.

²¹ J. Osiński *Opisanie polskich żelaza fabryk*, Warszawa 1782, s. 54.

²² J. Osiński, op. cit., s. 32.

Niezbędnym elementem do wytapiania żelaza był węgiel drzewny. Dobra Małachowskich, położone w powiecie koneckim, obfitowały w lasy, gdyż gleba tych terenów była piaszczysta i nieurodzajna, niezbyt nadająca się pod uprawę. To pozwalało na pełne pokrycie zapotrzebowania na surowce.

W Pomykowie kanclerz założył około 1750 roku fabrykę broni i uruchomił warsztaty ślusarsko-kowalskie produkujące sprzęty żelazne. Podobne warsztaty istniały również w samym mieście. Aby uruchomić fabrykę, która odznaczała się odrębną specjalizacją, potrzebni byli fachowcy: rusznikarze, zamkarze, płatnerze. Pewną liczbę pracowników można było zwerbować spośród ludzi obsługujących okoliczne dymarki, kuźnice, fryszerki itp. Byli oni obeznani z obróbką żelaza lub miedzi. Natomiast wysoko wykwalifikowanych rusznikarzy i ślusarzy sprowadzano z dalszych okolic, przeważnie ze Śląska. Można sądzić, że tylko w niewielkim stopniu byli tu zatrudnieni ludzie pańszczyźniani, których praca, jako robotników zupełnie nie wykwalifikowanych, nie była wydajna; mogli oni natomiast pracować w miejscowych kopalniach rudy lub przy transporcie.

Aby uniknąć płynności kadry rzemieślniczej, zbudowano w Pomykowie 20 domów piętrowych, w których mieszkali zgłaszający się rzemieślnicy (około 40 rodzin)²³.

Jan Małachowski decyduje się na założenie fabryki, mając niewątpliwie na uwadze istniejące warunki ekonomiczne, w szczególności zaś zapotrzebowanie na broń, gdyż w połowie XVIII wieku manufaktur takich w kraju było niewiele, a broń sprowadzano przeważnie z zagranicy. Oczywiście, broń krajowa musiała być wysokiej jakości i tańsza, by mogła konkurować z bronią zagraniczną.

W pomykowskiej fabryce broni, a jak dawniej mówiono „ruralni”, wyrabiano niepośledniej jakości karabiny, strzelby, pistolety, bagnety itp. Broń tam wyrabiana była tańsza i trwalsza od zagranicznej, co potwierdza Osiński mówiąc, że

rury z fabryki pomykowskiej wychodzące próbując, przekonano się, że ze stu ledwie kilka pęka, które fabryka przyjmuje, próbując zaś zagraniczne, iż ze stu ledwie kilkadziesiąt próbę wytrzyma.

Również Giżycki twierdzi, że strzelby pomykowskie „wyrównywały w późniejszym czasie angielskim”.

Począwszy od 1750 r. aż do 1782 zrobiono tutaj 1158 karabinów, 1020 flint i 1216 pistoletów za kwotę 104 374 złp. W fabryce pomykowskiej wytwarzano nie tylko broń palną, lecz także sieczną, czego dowodem jest nazwa sąsiedniego przysiółka „Szabelnia”, posiadająca bezpośredni związek z tą produkcją.

Po śmierci kanclerza fabryka była nadal czynna, a pamiętnym w jej dziejach wydarzeniem stała się wizyta króla Stanisława Augusta w roku 1787. Naruszewicz relacjonując przebieg tej wizyty podał częściowy opis produkcji i wyglądu zakładu²⁴.

W czasie insurekcji kościuszkowskiej fabryka była częściowo przeniesiona do Warszawy, z tym że na miejscu pozostały niektóre urządzenia fabryczne oraz nieliczni pracownicy.

²³ Opis zakładów w Pomykowie i ich produkcji został przytoczony z pracy Henryka Zawadzkiego *Fabryka broni w Końskich-Pomykowie* („Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 17, 1971, cz. 1, s. 201—210).

²⁴ A. Naruszewicz *Diariusz podróży króla JM-ci na Ukrainę roku 1787*, Warszawa 1805, s. 494.

W okresie Księstwa Warszawskiego fabryka w Pomykowie nie odgrywa już tak dużego znaczenia jak w XVIII wieku, niemniej jednak produkcja jej służy wojskom polskim i francuskim. Zniszczenie fabryki i ostateczne zakończenie jej produkcji nastąpiło w okresie powstania listopadowego, tj. w dniu 13 VIII 1831 r. Wówczas rosyjski generał Thiemann otrzymał rozkaz unicestwienia całego przemysłu zbrojeniowego produkującego dla potrzeb wojsk polskich²⁵.

Warto dodać, że oprócz broni w zakładach tych wyrabiano rozmaite inne przedmioty żelazne, jak np.: łózka, narzędzia, rolnicze i rzemieślnicze, naczynia metalowe, blachy, gwoździe itp.

Obok hut żelaza i fabryki broni rozwija się przemysł garbarski, spirytusowy, a w drugiej połowie XVIII wieku powstaje w Pomykowie fabryka powozów (również własność Małachowskich). Prawdopodobnie już wówczas istniała także papiernia, której produkcja rozwinęła się w XIX wieku²⁶.

W 1729 roku kanclerz wydał przywilej — regulamin precyzujący prawa i obowiązki mieszkańców osady²⁷. W dokumencie tym Końskie określane są już jako miasto (*oppidum*) mimo braku formalnej lokacji. Wyraźnie jest jeszcze zaznaczony podział ludności na czynszowników i chłopów pańszczyźnianych. Władzą miejską był „urząd wójtowski” składający się z wójta i czterech ławników wyznaczonych jeszcze przez pana, a nie obieralnych. Do ich obowiązków należało rozsądzanie drobnych spraw między mieszkańcami, utrzymywanie porządku i spokoju w mieście, ściąganie czynszów, dbałość o wygląd ulic i domów. Duży nacisk położono na postawę moralną wójta i ławników, którzy powinni byli „nade wszystko trzeźwość trzymać i w dni robocze w żadnych biesiadach po karczmach nie zasiadać”.

Monopol pędzenia alkoholu dziedzic rezerwował dla siebie. Za złamanie zakazu groziła surowa kara do konfiskaty mienia włącznie. Najważniejszymi dla rozwoju miasta były punkty 5 i 6, uwalniające od poddaństwa osobistego i przekazujące na własność posiadaną ziemię wraz z żywym i martwym inwentarzem:

5. Ci wszyscy, którzy swoim kosztem budować będą lub je za przywilejem dworskim mieć będą sobie darowane z rolami, łąkami i ogrodami do tychże domostw należącymi według inwentarza, który się tu położy, w poddaństwo żadne i oni, i dzieci, i sukcesorowie ich podpadać nie będą, ale jako ludzie wolni każdego czasu będą mieli wolność sprzedawania gruntów, placów i domostw, i przenieść się, gdzie będą chcieli, oni i sukcesorowie ich według opisanego przywilejów w tej księdze wyrażonych, który i jaki komu służyć ode mnie każdemu będzie nadane.

6. Raz nadane role, ogrody i łąki według inwentarza nigdy nie będą nikomu odbierane, ale wiecznymi czasy służące. Także i rolnicy, jeżeli który będzie pretento-

²⁵ W. Tokarz *Wojna polsko-rosyjska 1830—1831*, Warszawa 1930, s. 505.

²⁶ Na papierze ze znakami wodnymi Małachowskich były pisane różnego rodzaju dokumenty i pisma, których część znajduje się w aktach Rządu Gubernialnego w Radomiu (dalej: RGR).

²⁷ Przywilej ten cytowany jest *in extenso* w *Dekanacie koneckim* J. Wiśniewskiego. Zwraca uwagę fakt, że Małachowski w czasie sporządzania dokumentu używał jeszcze tytułu podkanclerzego, a nie kanclerza, co stanowi najlepszy dowód, iż pismo to zostało sporządzone znacznie wcześniej niż właściwy akt lokacji.

wał zakupieństwa, dany mu będzie na to ode dworu przywilej, byleby tylko powinność dworowi należąca się upadła.

Dużo miejsca poświęcono rzemiosłu i handlowi. Kupcy z wyjątkiem rzeźników i piekarzy zostali zwolnieni od płacenia podatków. Obowiązki i prawa rzemieślników miały określać osobne przywileje.

Lokacja miasta na prawie magdeburskim nastąpiła w 1748 r.²⁸ Akt nadania praw miejskich przyznawał Końskim większość przywilejów miast królewskich z pewnymi ograniczeniami praw samorządu miejskiego na rzecz właściciela miasta, którym formalnie pozostawał nadal kanclerz.

Mieszczanie mieli prawo wyboru wójta, lecz zatwierdzał ten wybór dziedzic, wyznaczając jednego spośród czterech proponowanych przez mieszczan kandydatów.

Jurysdykcja w sprawach karnych mniejszej wagi i w sprawach spornych między mieszczanami należała do sądu miejskiego, lecz dziedzicowi przysługiwało prawo anulowania wyroków, które tam zapadały. Wszystkie sprawy karne zagrożone karą śmierci mogły być rozpatrywane tylko przez trybunały w Opocznie i Piotrkowie.

Prawa i przywileje rzemieślników i kupców miały być wzorowane na statutach cechowych w innych miastach królewskich, z tym że dziedzicowi pozostawiono samo opracowanie szczegółowych regulaminów.

Najważniejszym było postanowienie dotyczące uzyskiwania wolności osobistej i nabywania praw miejskich przez przybyszów, którzy osiedlali się w Końskich.

Aby zatem bardziej mieszczanie, kupcy sukiennicy, wszelacy rzemieślnicy i inni ludzie do osiadania i budynkami zasadzania pomienionego miasta zachęceni byli, wszystkich obywateli, którzy tam mieszkanie przyjmą, od wszelkich uchwał prywatnych sejmikowych uwalniamy i wolnymi mieć chcemy. Do prawa miejskiego wszyscy, jakiegokolwiek rodzaju ludzie, których prawa publiczne nie excypują, przypuszczeni być mają.

Herb miasta stanowiły inicjały kanclerza J. M. wplecione w inicjały miasta K. W. (Końskie Wielkie) na czerwonym polu.

Uzupełnieniem aktu lokacji był przywilej Małachowskiego z 1763 r.²⁹ Uwalniał on całkowicie od poddaństwa wszystkich osiedlających się na terenie miejskim.

Kto się lokował i lokować będzie w mieście Końskich Wielkich lub w Przedmieściach w przywileju *Locationis* wyrażonych żadnemu poddaństwu ani on, ani jego sukcesorowie podpadać nie mają, a choćby kto, będąc poddanym, prawa miejskiego nabywszy grunt jaki kupił lub domostwo przywilejem ode mnie zaszczycone, tedy tym samym z poddaństwa wychodzić będzie.

²⁸ Oryginał dokumentu lokacyjnego zaginął w XIX wieku i dotychczas nie został odnaleziony. W aktach Rządu Gubernialnego Radomskiego w Radomiu znajduje się kopia przepisana z oryginału i uwierzytelniona notarialnie na początku XIX w. WAP Kielce, OT Radom, sygn. RGR, wydz. admin. nr 1029.

²⁹ Przywilej ten (kopia oryginału) dołączony jest do dokumentu lokacji (sygnatura jak wyżej).

Przewidujący kanclerz nie chciał dopuścić do przejścia gruntów miejskich w posiadanie szlachty i kościoła, dlatego też zastrzegł wyraźnie w przywileju:

Ktokolwiek prawem ode mnie zaszczycony tak w mieście, jak i w Przedmieściach w przywileju *Locationis* opisanych ma nadane grunta lub place na domostwa, nie może na nie kościelnych ani szlacheckich sum, ani żydowskich zaciągać długów ani zapisywać tak, że choćby kto chciał jałmużnę jaką, wolno mu będzie ciepłą ręką według jego woli a grunta natury raz miejskiej nie odmieniać i jeżeliby pisarz miejski poważył się takowe zapisy przyjmować, tedy powinien podlegać karze i takowy zapis żadnego mieć nie powinien waloru.

Dozwolona natomiast była sprzedaż gruntu innym mieszczanom.

Wolno będzie każdemu przedać grunt swój, byle mieszczaninowi, i dług zaciągając, byle od mieszczanina.

Jednocześnie ze wzmożonym ruchem osadniczym na terenie miasta rozpoczyna się dynamiczny rozwój rzemiosła. Powstają pierwsze cechy. *Odpowiedzi do opisu statystycznego miasta Końskie z 1860 r.* wymieniają 6 cechów, które istniały już w XVIII w.

Najwcześniej, bo już w 1754 r., otrzymały statuty „zgromadzenia” ślusarzy i rusznikarzy.

W 1760 r. przywileje cechowe dostali szewcy i krawcy (potwierdzone następnie w latach 1786 i 1787).

Cech kowali otrzymał prawa w 1760 r., a stelmachowie i kołodzieje w 1779 r. (zatwierdzone w 1780 r.)²⁰.

Statuty cechowe określały dosyć dokładnie warunki pracy, sposób zakupu surowca i sprzedaży gotowych wyrobów oraz precyzowały obowiązki i prawa czeladników i majstrów. Przywilej cechu szewców miasta Końskie z 19 XI 1760 r. zachowany do dnia dzisiejszego pozwala zorientować się w stosunkach społecznych i warunkach bytowych tych rzemieślników. Pełnię praw cechowych posiadali tylko majstrowie, ale też ich przede wszystkim dotyczą postanowienia regulaminu. Czeladnicy z innych miast mogli być zatrudnieni na okres co najmniej trzech miesięcy. Wysokość płacy czeladników była uchwalana na zebraniu cechowym i żaden majster nie mógł jej samowolnie podwyższać pod groźbą kary grzywny w wysokości 20 złp.

Przyjęcie do cechu było uwarunkowane trzyletnim okresem praktyki w innych miejscowościach oraz wysokim wpisowym (40 złp.). Obowiązywał bezwzględny zakaz kupna i sprzedaży skór surowych poza jarmarkami. Obuwie produkowane poza terenem miasta mogło być też sprzedawane wyłącznie na jarmarkach (dwa razy w roku), co miało duże znaczenie dla rozwoju miejscowej produkcji. Dużo uwagi poświęcano stronie moralnej i zachowaniu się członków cechu. Za przebywanie po godzinie 10 wieczorem na „biesiadach i ucztach” groziła kara grzywny 2 złp. W przypadkach powtarzającego się pijaństwa grzywna wzrastała do kwoty 6 złp., a ponadto delikwent musiał „odsiedzieć 2 niedziele

²⁰ *Odpowiedzi do statystycznego opisu miasta Końskie pod względem historycznym i topograficznym 22 IV 1860 r.*, WAP Kielce, OT Radom, sygn. RGR 1060, f. 213—214.

Ryc. 1. Płyta z majuskułowym napisem, pochodząca z nie istniejącego kościoła romańskiego, wmurowana w elewację wieży kościoła parafialnego

o chlebie i wodzie” w areszcie. Regulamin nakazuje zwracać się w sprawach spornych do sądu radzieckiego, a unikać prowadzenia spraw w sądzie grodzkim³¹.

Dokument lokacyjny stworzył podstawy prawne dla rozwoju handlu, drugiego obok rzemiosła czynnika miastotwórczego. Końskie otrzymało przywilej na trzy jarmarki rocznie. Stanisław August, potwierdzając lokację w 1796 r., dodał zezwolenie na organizowanie dalszych 4 jarmarków.

Liczne nadania Małachowskich dla kupców żydowskich³² w końcu XVIII i początku XIX wieku sprawiły, że handel przechodzi w ręce Żydów, którzy już w pierwszej połowie XIX w. stanowili tutaj ok. 30% ludności. Powstaje duża ilość drobnych sklepików spożywczo-kolonialnych, szynków i karczem. Rozwija się handel zbożem i słomą, a przede wszystkim wyrobami żelaznymi pochodzącymi z miejscowych kuźni.

Wprawdzie nie zachowały się żadne materiały ikonograficzne z okresu lokacji Końskich, jednak analiza planu z 1820 r., mapy Heldensfelda z ok. 1800 r. oraz opisu Filipa Carossiego z 1784 r. pozwalają na dosyć wierne odtworzenie wy-

³¹ Przywilej cechu szewców (oryginał z podpisem Augusta III i pieczęcią kanclerską) w zbiorach dokumentów Cechu Rzemiosł Różnych w Końskich.

³² *Przywileje i nadania dla poszczególnych osób*, RGR sygn. 1029.

Ryc. 2. Tympanon romański nad portalem kościoła parafialnego

glądu miasta. Trzeba zaznaczyć, że już na przełomie XVII i XVIII wieku nastąpiło przewartościowanie szlaków komunikacyjnych. Dawna droga Wąchock—Żarnów jest już w owym czasie mało uczęszczana, natomiast duże znaczenie uzyskał trakt pocztowy Warszawa—Kraków przebiegający przez Końskie. Nie wpłynęło to jednak na przebudowę miasta, a zwłaszcza jego węzła komunikacyjnego. Główną osią kompozycyjną układu przestrzennego pozostała wspomniana stara droga Wąchock—Żarnów, wzdłuż której nadal koncentruje się budownictwo miejskie. Plac targowy stanowił poszerzenie tej drogi i zarazem punkt centralny miasta.

Po dokonaniu lokacji grunty leżące w północno-zachodniej części placu targowego zostały rozparcelowane. Powstała tutaj zwarta zabudowa (bez działek przyzagrodowych) z siecią uliczek gospodarczych przecinających się pod kątem prostym. Z pozostałej części placu, położonej w bezpośrednim sąsiedztwie gotyckiego kościoła, wydzielony został czworokątny rynek.

Z jego zachodnich narożników wybiegały w kierunku zachodnim dwie ulice: Piotrkowska i Kazanowska, które (już poza terenem zabudowy zwartej) łączyły się w drogę na Żarnów.

Trakt pocztowy Kraków—Warszawa wbiegał na rynek wąską uliczką Warszawską, a dalej w kierunku Krakowa przebiegał krętą i niewygodną ulicą (która później w XIX wieku otrzymała nazwę Krakowskiej). Szlak komunika-

cyjny łączący Końskie z Zagłębiem Staropolskim wybiegał z wschodniej strony rynku, przechodził obok wspomnianego kościoła i przecinał zespół pałacowy, biegnąc dalej na wschód.

Według danych z lat 1789—1790 Końskie posiadały 207 domów, w tym aż 44 murowane. Budynki murowane, dwukondygnacyjne, skupione były wokół rynku i wlotów prowadzących doń ulic. Miasto posiadało 7 budynków przemysłowych (garbarnię, białoskórnię, folusz, gorzelnię i 2 kuźnie), nie licząc omówionej już fabryki broni w Pomykowie³³.

Na mocy aktu lokacyjnego do miasta należały przedmieścia: Rogów, Pomyków i Bawaria. Nazwa tego ostatniego przedmieścia pochodzi od osiedlających się tutaj rzemieślników — emigrantów niemieckich. Miasto wraz z przedmieściami liczyło w latach dziewięćdziesiątych XVIII wieku 1556 mieszkańców. Filip Carossi tak kończy swój opis Końskich:

są one miastem, które musi przynieść zaszczyt przemysłowi i należy żałować, że nie ma więcej jemu podobnych, chociaż wielu miejscowościom dała natura wszelkie dane po temu³⁴.

Kanclerz Małachowski czyniąc z Końskich centrum swoich włości przystąpił do wzniesienia tutaj swej rezydencji. Główna oś zespołu pałacowego biegnie w kierunku północ—południe aleją parkową. Początek jej stanowi glorieta, a zakończenie (wzgl. przedłużenie) uliczka przebiegająca już poza bramą parkową.

Korpus centralny zaplanowano prostopadle do osi głównej. Dwa skrzydła równoległe do tej osi łączyły korpus z oficynami. Z południowych krańców tych oficyn wybiegały ćwierćkolisto parterowe galerie rozchodzące się od osi głównej i zakończone piętrowymi pawilonami. Naprzeciw tych dwóch pawilonów znajdowały się jeszcze dwa luźno stojące ich „bliźniaki”.

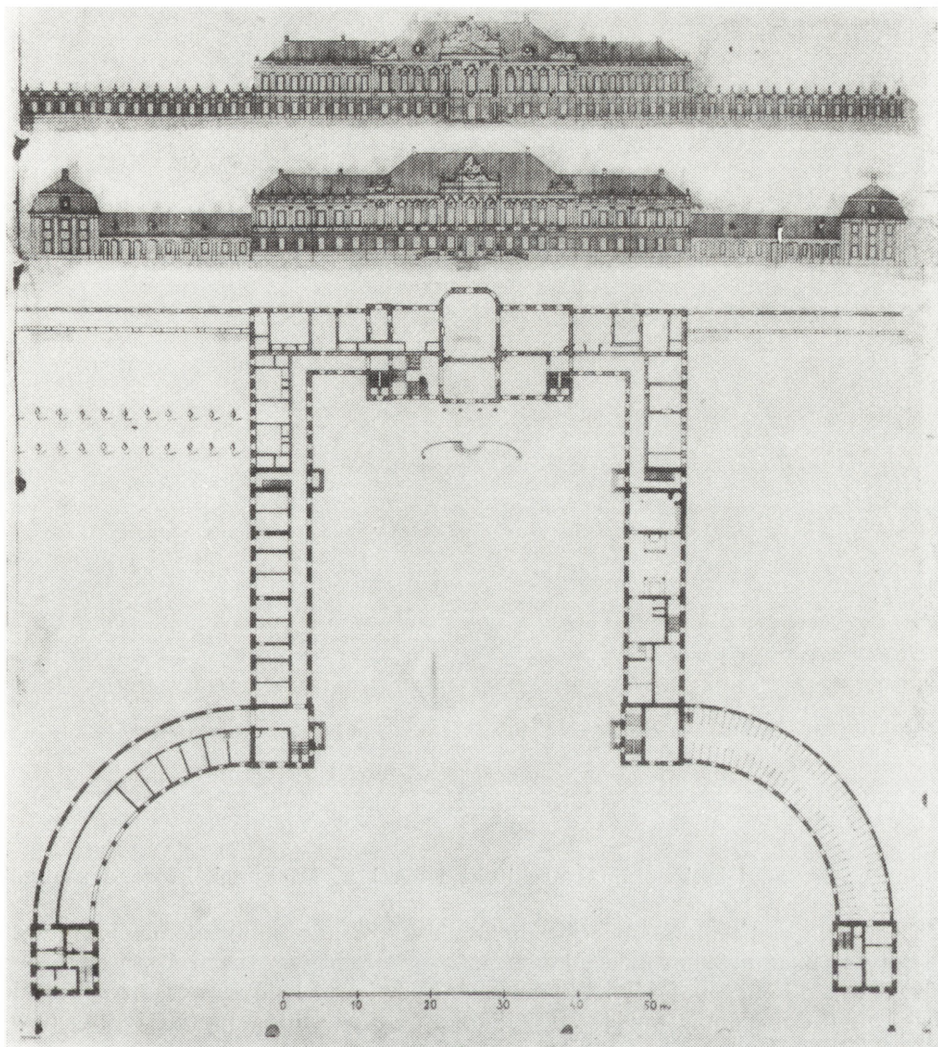
Fasada frontowa przypomina pałac biskupów krakowskich w Warszawie. Zaprojektowana jako dwukondygnacyjowa, z dwoma ryzalitami bocznymi i śródkowym o trzech osiach. Poziomo wyodrębniały się niższy parter oraz wyższe reprezentacyjne piętro. Podobieństwo do pałacu biskupów krakowskich pozwala wysnuć wniosek, że projektant był związany z kręgiem stylowym warszawskiej architektury pałacowej w drugiej połowie XVIII wieku. W rodzinie Małachowskich utrzymywał się pogląd, że kanclerz wzorował się przy projektowaniu swej rezydencji na pałacu Augusta III w Pilnitz. Projekt zrealizowano tylko częściowo. Zostały wybudowane jedynie oficyny i galerie, a także pawilony i parkan z glorieta.

Po zbudowaniu skrzydeł pałacowych i pawilonów (już po śmierci kanclerza J. Małachowskiego) wdowa Izabella Małachowska przystąpiła do urządzania ogrodu.

Został on założony na planie regularnego prostokąta i obejmował pierwotnie znacznie mniejszy teren niż w XIX wieku i położony był wzdłuż osi głównej

³³ W. Trzebiński *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa 1962, s. 44, oraz *Plan miasta Końskich z ok. 1820 r.* (rkps AGAD 75 858) i *Mapa Galicji Zachodniej 1875—1808* (Mayer van Holdensfeld, mikrofilm w zbiorach Inst. Historii PAN Zakł. Atl. Hist. w Warszawie).

³⁴ F. Carossi *Reisen durch verschiedene polnische provinzen*, cz. II, Leipzig 1784, s. 41.

Ryc. 3. Trzy rysunki projektu pałacu w Końskich

w kierunku północ—południe. Prostopadle do osi przebiegały aleje dzielące cały teren na równe symetryczne kwatery zieleni, gdzie znajdowały się starannie utrzymane kwietniki i klomby. Prostopadle do osi głównej został przekopany sztuczny kanał, przez który przerzucono mostki. Z tego okresu zachowała się altana oraz płaskorzeźby na obmurowaniu kanału.

Na początku XIX wieku do ogrodu zostaje przyłączona zachodnia część dzisiejszego parku, gdzie wybudowano klasycystyczną świątynię grecką. Ostatecznej rozbudowy ogrodu i zmiany jego dotychczasowego charakteru na park

Ryc. 4. Zabytkowa brama w południowej pierzei Rynku

krajobrazowo-angielski dokonał architekt włoski F. M. Lanci, którego zaangażowali w 1825 r. Małachowscy.

Oranżeria egipska, pseudogotycka kapliczka, a następnie „domek wnucząt” i baszty są bądź dziełem tego popularnego w Polsce twórcy parków i ogrodów, bądź też jego kontynuatorów. Obszar parku powiększył się wówczas trzykrotnie w stosunku do osiemnastowiecznego barokowego ogrodu, zajmując tereny dawnego folwarku i przyległych doń nieużytków rolnych ³⁵.

³⁵ Maszynopis L. Kosińskiego *Studium historyczne do planu zagospodarowania Końskich* (Warszawa 1952). Rysunki projektu pałacu Małachowskich w Końskich (w zbiorach fotograficznych Instytutu Sztuki PAN,teczka 82, woj. kieleckie, pow. konecki). *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, Warszawa 1958, t. 3, s. 5.

KOŃSKIE NA PRZEŁOMIE XVIII I XIX STULECIA

W pierwszym ćwierćwieczu XIX wieku szybko wzrasta liczba mieszkańców Końskich. W 1810 r. jest ich 1829, w 1820 r. — 2569, a w 1827 r. — 3587. Około połowę ludności stanowią Żydzi. W spisie „topograficzno-historycznym” z 1805 r. czytamy:

Mieszkańcy utrzymują się w $\frac{1}{3}$ z fabryk i rzemiosła, $\frac{1}{3}$ części z handlu, a w $\frac{1}{3}$ z rolnictwa³⁶.

Z innych danych zamieszczonych we wspomnianym spisie dowiadujemy się, że miasto liczyło wówczas 218 domów, w tym: 38 murowanych i 180 drewnianych.

W końcu XVIII w. Małachowscy bezprawnie odebrali mieszczanom prawo propinacji (przeróbki) alkoholu pochodzącego z dworskich gorzelnii. Jednocześnie przyłączyli do swoich posiadłości przedmieścia Końskich: Bawarię, Rogów i Pomyków.

Uszczupliło to w znacznym stopniu dochody miasta i przyczyniło się do późniejszego kryzysu gospodarczego.

Już w 1820 r. Urząd Muncypalny (magistrat) w swym piśmie-petycji do władz województwa sandomierskiego domagał się przywrócenia prawa propinacji i ponownego przyłączenia do miasta utraconych przedmieść, które „według lokacji i przywilejów przez najjaśniejszych królów wydanych prawnie się miastu należą”³⁷.

W 1829 r. Małachowscy próbują przyłączyć do swych włości kilka posesji mieszczańskich, lecz Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych kategorycznie sprzeciwiła się ich żądaniom. Na marginesie warto dodać, że pismo zawierające niekorzystną dla dziedzica decyzję podpisał Stanisław Staszic (ówczesny minister pełnomocny)³⁸.

Sprawa propinacji i utraconych przedmieść nie doczekała się wówczas ostatecznego rozstrzygnięcia i wspomniana jest jeszcze w 40 lat później w pismach Rady Miasta do Rządu Gubernialnego w Radomiu³⁹.

Już od 1818 r. władze miejskie dążą do wyregulowania linii ulic i ich wybrukowania. W roku 1824 Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych zatwierdziła „plan regulacji miasta Końskie”. Częściowe wybrukowanie rynku nastąpiło w latach 1826—1828. W roku 1846 oprócz ukończenia prac na rynku został położony bruk na ulicach Kazanowskiej, Piotrkowskiej, Przyrynek, Przedborskiej,

³⁶ A. Jellonek *Ludność miast i osiedli typu miejskiego od 1810 do 1960 r.*, „Dokumentacja Geograficzna”, Inst. Geogr. PAN, 1967, z. 3—4, s. 21. *Opisanie historyczne oraz topograficzne miasta Końskie Wielkie*. Akta RGR Wydz. Adm., sygn. 1029, WAP Kielce, OT Radom.

³⁷ *Petycja mieszkańców m. Końskie z 1820 r.* Akta RGR Wydz. Adm., sygn. 1029, WAP Kielce, OT Radom.

³⁸ *Pismo rządcy dóbr Małachowskich do RGR z 28 III 1829 r.* RGR Wydz. Adm., sygn. 1029, OT Radom. *Odpowiedź KRSW z 18 IX 1822 r.* RGR Wydz. Adm., sygn. 1029.

³⁹ *Pismo KWS do KRSW z dn. 23 VII 1818*, KRSW vol. 2489; *Pismo KWS do KRSW z dn. 10 VI 1924*, KRSW vol. 2491; *KWS do KRSW z dnia 29 VII 1830*, KRSW vol. 2493; *KWS do KRSW z dn. 16 II 1831*, KRSW vol. 2493, AGAD.

Szewskiej, Kościelnej i Warszawskiej. Jednocześnie wykonano 9 mostków przejazdowych i 1 kanał kryty (burzowiec). Koszt robót wyniósł 48 325 złp. (7248 rbs.), z czego Bank Polski udzielił miastu kredytu na sumę 5308 rbs.⁴⁰

Plany regulacyjne wymagały wyburzenia kilku domów przy ulicy Warszawskiej, „a to dla zrobienia dogodniejszego wjazdu i wyjazdu”. Jednakże ze względu na brak funduszy na ich wykupienie przez Kasę Miasta projekt ten nie doczekał się realizacji.

W celu „upiększenia miasta i rozszerzenia ulicy Pobożnych zwanej” zmieniono linię cmentarza kościelnego w 1822 r.⁴¹

Sprawa otrzymywania dobrej wody pitnej była w Końskich zawsze problemem i do dzisiaj dnia nie znalazła pełnego rozwiązania. Toteż z uznaniem należy podkreślić, że Urząd Muncypalny już w 1829 roku zajął się tą sprawą. Po dokładnym zbadaniu okazało się, że chociaż w całym mieście znajduje się 70 studzien przy domach mieszkalnych, to zaledwie 34 z nich nadają się do użytku. W związku z tym postanowiono wybudować 10 studzien miejskich.

W lipcu 1834 r. po przeprowadzonej licytacji zawarto kontrakt z majstrem „studniarzem” na budowę studni. Koszt ich miał wynieść ok. 6000 złp. Protokół przetargu precyzował dokładnie wygląd studzien, rodzaj budulca, a także sposób wybrukowania terenu wokół nich. W 1837 r. ukończono budowę 9 studni⁴².

Siedzibą Urzędu Muncypalnego na początku XIX wieku była zwykła piętrowa kamienica, znajdująca się w północnej pierzei rynku (wówczas pod nrem 152), niczym nie wyróżniająca się od pozostałych budowli. Trudno ustalić datę jej budowy. W 1834 roku Komisja Woj. Sandomierskiego zwraca się do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z prośbą o zatwierdzenie planu remontu kapitalnego tego budynku.

Z uwagi, że cała budowla ratusza, jako stara, wymaga nowego dachu, reperacji sufitów, nowych okien i znacznej onych poprawy, tudzież podłogi, albowiem z przyczyny, że dach będąc zupełnie zgniły, popsuły się sufity, spróchniały szafy, zbutwiały akta, wygniła podłoga, w żaden sposób reperacja dłużej odwleczona być nie może.

Remont został dokonany w ciągu 1835 r., jednakże w 1844 roku trzeba było już przeprowadzić następny.

Urząd Muncypalny proponował sprzedać dwa domy będące własnością miasta (pod nrem 94 i 152), a za kwotę uzyskaną ze sprzedaży nabyć dom Jakuba Kryszki wyceniony przez właściciela na sumę 3900 rbs. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych nie wyraziła zgody na ten projekt. Ostatecznie dom pod nrem 94 został rozebrany w latach sześćdziesiątych XIX w. Materiały z rozbiórki sprzedano. Sama siedziba władz miejskich mimo kolejnych remontów bieżących nadal groziła zawaleniem⁴³. Dopiero alarmujące pisma naczelnika wojen-

⁴⁰ *Protokół rewizyjno-odbiorczy z zabrukowania ulic w Końskich*. RGR 861.

⁴¹ *Pismo KRSW z dn. 26 XI 1822*. KRSW, vol. 2491, AGAD.

⁴² *Protokół rewizyjno-odbiorczy z wykonania studzien w Końskich*, RGR vol. 862, brak numeracji, OT Radom.

⁴³ *Pismo Urzędu Muncypalnego miasta Końskie do RGR z 1864 r.*, KRSW vol. 2494, *Pismo KRSW z 2 VIII 1834 r.*, AGAD; *Protokół rewizyjno-odbiorczy z wykonania remontu ratusza przez Tomasza Pogonowskiego z dn. 8 III 1844 r.*, RGR vol. 860, WAP Kielce, OT Radom.

nego obwodu opoczyńskiego do Rządu Gubernialnego doprowadziły do przeprowadzenia kapitalnego remontu w trybie administracyjnym (przez wyznaczonych mieszczan pod nadzorem architekta powiatowego).

Duże znaczenie dla zabudowy przestrzennej miasta, jak również dla rozwoju handlu, miało wybudowanie przez Małachowskich w 1817 roku kramów w rynku. Była to budowla parterowa, kryta dwuspadowym dachem o jednakowych otworach okiennych, wzniesiona w stylu klasycystycznym, murowana. Dokładny opis kramów i rynku z tego okresu znajdujemy w piśmie Komisji Woj. Sandomierskiego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z dnia 23 VI 1817 r. W innym piśmie, z dnia 31 VIII 1817 r., Komisja po obejrzeniu kramów donosi, że „gmach wspomniany z trwałego materiału i w guście pięknym wznosi się” i „nie zasłania widoku z piątr kamienicy”. Zgodnie z przepisami policyjnymi „nie stwarza niebezpieczeństwa pożaru, bo ma kryte dachy, żelazne drzwi i nie ma ogniska”. Dowiadujemy się również, że po wybudowaniu kramów pozostała jeszcze wystarczająca ilość miejsca dla ruchu przelotowego przez rynek — „ulice boczne mają jeszcze szerokość 42 łokcie dla ruchu”⁴⁴.

Wartość kramów-bazaru została oszacowana na kwotę 14 245 rbs. w latach sześćdziesiątych XIX wieku. Ten ciekawy zabytek architektoniczny nie dotrwał do naszych czasów, gdyż został rozebrany na rozkaz okupanta hitlerowskiego w 1942 roku.

Do budowli o charakterze handlowym należały również jatki drewniane — szlachtuz, wybudowane przez Małachowskich w 1846 r. (dzierżawili je przeważnie Żydzi)⁴⁵.

W latach poprzedzających powstanie listopadowe daje się zauważyć pewne ożywienie w zakresie budownictwa przemysłowego. Na terenie samego miasta wybudowano „dom na fabrykę miodu” i dwie garbarnie⁴⁶.

O rozwoju budownictwa mieszkaniowego mówią nam wydawane przez Komisję Rządową i zatwierdzone zezwolenia na budowę domów. Dane z lat 1823—1829 wykazują zatwierdzone i zrealizowane projekty budowy 7 domów murowanych.

W latach 1830—1836 (okres powstania listopadowego i bezpośrednio po powstaniu) następuje zahamowanie w ruchu budowlanym. Już jednak w latach 1837—1842 zatwierdzono 5 dalszych projektów. O tym, że nie była to czcza formalność, świadczy duża ilość odrzuconych podań oraz liczne zlecenia dokonania poprawek⁴⁷.

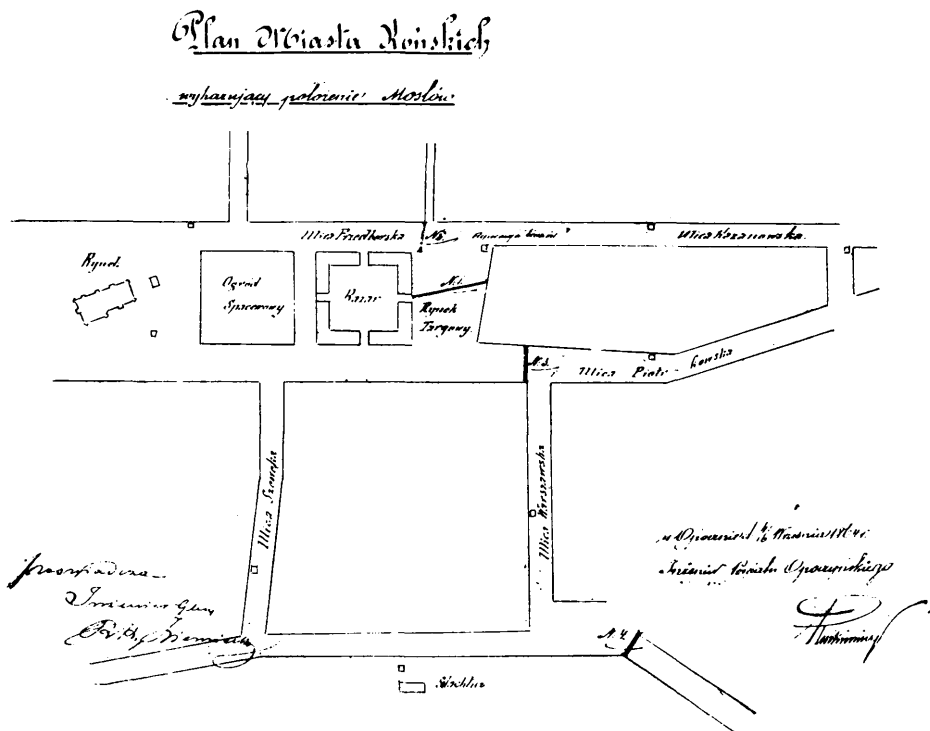
Już w 1521 r. istniała w Końskich szkoła w pobliżu cmentarza przykościelnego, zwana scholasterią. W 1778 r. z tyłu kościoła znajdował się dom piętrowy, w którym na górze mieszkał wikary, na dole zaś znajdowały się szkoła i szpital. Szkoła mieściła się w dwóch izbach, w większej uczyli się chłopcy, w mniejszej — dziewczęta. Rodzice uczących się dzieci składali po 2—4 złp. co kwartał nauczycielowi, a nadto zobowiązani byli prosić kolejno „dyrektora” z żoną na

⁴⁴ Pismo KWS do KRSW z dn. 31 VIII 1817 r., KWS vol. 2489, AGAD.

⁴⁵ Oszacowanie wartości budowli w m. Końskich znajdujących się do JWP hr. Małachowskiego należących, RGR 1029, karta 237, *ibid.*, oraz założenia planu centrum miasta.

⁴⁶ KRSW vol. 2491.

⁴⁷ KRSW vol. 2491, 2492, 2494, 2496.

Ryc. 5. Plan Końskich, wykonany w 1864 r. Oryginał w zbiorach prywatnych autora

obiad. Szkoła czteroklasowa w Końskich powstała w roku 1831. Jej pierwszym inspektorem był Andrzej Bazylewicz, który miał nadzór nad wszystkimi szkołami w obwodzie opoczyńskim. Przy szkole istniała biblioteka i małe muzeum.

Z zaproszenia wydrukowanego z okazji uroczystości zakończenia roku szkolnego w 1842 r. dowiadujemy się, że uczniowie deklamowali wiersze w języku polskim, niemieckim, rosyjskim i łacińskim. Na małej wystawie szkolnej były prezentowane prace uczniów z rysunków, kaligrafii i geometrii. Biblioteka liczyła wówczas 983 woluminy, 11 atlasów i 3 globusy. Naukę prowadziło 10 nauczycieli⁴⁸. W 1848 r. inspektorem szkoły był znany historyk Julian Bartoszewicz, któremu należy zawdzięczać późniejsze opisy Końskich.

REGRES GOSPODARCZY W XIX W.

Do końca XVIII wieku, a ściślej do III rozbioru Polski Końskie należały do powiatu opoczyńskiego w woj. sandomierskim. Po III rozbiorze powiat ten znalazł się pod zaborem austriackim.

⁴⁸ J. Wiśniewski, op. cit., s. 111, oraz opis w „Kalendarzyku Politycznym” z 1848 r.

W 1809 r., gdy tereny te zostały przyłączone do Księstwa Warszawskiego, utworzono Departament Radomski, w którym znajdowały się powiaty: konecki, szydłowiecki i opoczyński. Po utworzeniu w r. 1815 Królestwa Kongresowego przywrócono woj. sandomierskie z siedzibą w Radomiu i podzielono je na cztery powiaty, zwane obwodami, a te na okręgi sądowe, zwane powiatami. Tak powstał w 1816 r. obwód opoczyński z siedzibą w Końskich, obejmujący także Szydłowiec, Bodzentyn, Suchedniów, Samsonów, Mniów i Bobrzę, a do roku 1829 także Jastrząb. Obwód ten dzielił się na trzy powiaty sądowe z siedzibami: w Końskich, Opocznie i Szydłowcu. Ukaz carski z dnia 7 III 1837 r. zmienił dotychczasową nazwę „województwa” na „gubernie”. W r. 1842 przemieniono obwody na powiaty, a dotychczasowe powiaty na okręgi. Ukazem z dnia 21 VIII 1844 r. wprowadzony został (od 1 stycznia 1845 r.) podział całego obszaru Królestwa Polskiego na 5 guberni (zamiast dotychczas istniejących 8).

Gubernia sandomierska została połączona z kielecką pod nową wspólną nazwą guberni radomskiej (z siedzibą rządu gubernialnego w Radomiu). Nieco wcześniej, bo już w r. 1834, przeniesiono siedzibę władz obwodowych z Końskich do Opoczna⁴⁹. Zadało to silny cios gospodarce miasta i spowodowało znaczne obniżenie się jego dochodów, szczególnie propinacyjnych, oraz upadek handlu i niektórych gałęzi rzemiosła, toteż już wówczas społeczeństwo ziemi koneckiej wszczęło starania o utworzenie odrębnego powiatu z siedzibą w Końskich, jednak postulat ten nie uzyskał aprobaty władzy gubernianej⁵⁰.

Upadek rzemiosła i handlu w Końskich ilustruje tabela 1, do której dane statystyczne zostały zaczerpnięte z cytowanych *Odpowiedzi do opisu statystycznego miasta Końskie z 1860 r.*

Jak widać, mimo wzrostu liczby ludności w latach 1820—1860 (z 2659 do 3862 osób), stale zmniejsza się ilość rzemieślników w tych zrzeszeniach cechowych, których działalność była związana z przemysłem metalurgicznym i wojskowym (kowale, ślusarze, puszkarze, siodlarze, kołodzieje, stelmachowie, lakiernicy). Bez zmian pozostał poziom zatrudnienia w cechach piekarzy i rzeźników zaopatrujących w żywność mieszkańców miasta. Rozwinęły się natomiast cechy: szewców, krawców, bednarzy i stolarzy, których wytwórczość przeznaczona była dla rynku lokalnego. Mimo że ponad 60% ludności miasta stanowili Żydzi, zajmujący się głównie handlem, zmalała ilość sklepów i kramów.

Obniżył się również poziom oświaty, gdy w 1852 r. szkołę państwową przeniesiono do Pińczowa, a w Końskich pozostały jedynie szkoła elementarna i szkoła dla dzieci żydowskich.

Jak wspominałem, ten regres ekonomiczno-kulturalny był skutkiem zarówno przeniesienia stolicy powiatu do Opoczna, jak i zmniejszenia dochodów miasta przez odebranie mu prawa propinacji i przyłączenie przedmieść do posiadłości dworskich. Należy również wziąć pod uwagę kryzys finansowy, jaki wówczas przeżywali Małachowscy (spowodowany niedołązną gospodarką wnuków i prawnuków kanclerza). Musiał się on odbić na ekonomice miasta, które wciąż jeszcze było formalnie własnością prywatną. W tej zależności prawnej od dzie-

⁴⁹ T. Koba-Ryszewska *Przeszłość administracyjna ziem województwa kieleckiego* [w:] *Z dziejów ziemi kieleckiej 1818—1944*, Warszawa 1970, s. 14—17.

⁵⁰ *Petycja mieszkańców Końskich z 1820.*

TABELA 1. HANDEL I RZEMIOSŁO W LATACH 1820—1860

Lp.	Nazwy cechów	Liczba rzemieślników i kupców w latach				
		1820—1830	1830—1840	1840—1850	1850—1860	1860
1	Szewcy	32	54	68	88	98
2	Krawcy	29	46	60	84	86
3	Stolarze	18	28	32	42	44
4	Bednarze	14	19	19	19	19
5	Stelmachowie	50	45	30	27	25
6	Kłodzieje	40	33	28	18	15
7	Kowale	60	55	40	27	24
8	Ślusarze	30	28	28	—	18
9	Puszkarze	16	18	5	1	1
10	Siodlarze	43	40	40	26	22
11	Lakiernicy	18	15	15	11	10
12	Rzeźnicy	8	8	8	8	8
13	Piekarze	10	10	10	10	10
Razem rzemieślnicy		368	399	383	361	380
14	Kupcy	36	32	32	24	20
15	Kramarze	100	93	87	69	60
Razem kupcy		136	125	119	93	80
Liczba mieszkańców (na początku i w końcu okresu)		2659—3136	3378—3787	3787—3848	3848—3862	3862

dzica widzieli mieszczenie główne źródła swych niepowodzeń. Wyraźnie zostało to sformułowane we wspomnianej petycji do władz wojewódzkich z 1820 r.:

Miasto Końskie upadło z powodu, iż jest dziedziczne, zatem wszelkie korzyści i ulgi, jakie miasta rządowe posiadały, omijają go⁵¹.

Również i Małachowscy nie byli zadowoleni z powstałej sytuacji. Dochody z miasta, głównie w postaci czynszów z domów mieszkalnych, budynków gospodarczych, opłat targowych i „rogatkowego”, skurczyły się tak, że w 1860 r. wyniosły zaledwie 436 rubli⁵².

Dążąc do wybrnięcia z kłopotów finansowych i pozbycia się kłopotliwego balastu hrabia Włodzimierz Małachowski zaproponował w 1860 r. Skarbowi Królestwa Polskiego kupno miasta Końskie w celu przeniesienia tam stolicy powiatu z Opoczna. Powołując się na raport gubernatora radomskiego z 1854 r.

⁵¹ *Odpowiedzi do statystycznego opisu...*

⁵² *Ibid.*

Małachowski stwierdza w obszernym „memoriale”, że „miasto rządowe Opoczno”, które w 1834 r. stało się stolicą powiatu, nie posiada perspektyw rozwojowych na przyszłość. Po ukazaniu oplakanego obrazu Opoczna autor pisma odmalował w słonecznych barwach Końskie:

W przeciwnym świetle przedstawia się miasto Końskie dziedziczne, liczące ludności płci obojej chrześcijan 1383, żydów 2190, razem głów 3573. Stanowi więcej środkowy punkt powiatu i dlatego przed dwudziestu laty było stolicą tegoż powiatu. Zabudowane porządnie, w znacznej części domami przestronnymi, murowanymi, przedstawia obraz niejako zamożności mieszkańców. Niektóre z tych domów obszerne mają po dwadzieścia i kilka pokoi i mogą być z całą dogodnością użyte na pomieszczenia magistratur rządowych, inne zaś pomieszczenia są dogodne dla urzędników lokale.

W konkluzji tego pisma dziedzic dóbr koneckich deklaruje się

sprzedać Skarbowi Królestwa miasto Końskie z należącymi do niego dochodami propinacyjnymi i czynszami przez mieszkańców płaconymi oraz ze wszelkimi domami w mieście będącymi, a własność dziedzica stanowiącymi, tudzież sklepami, anotar-giem zwanymi.

Do pisma zostało dołączone „szczegółowe oszacowanie budowli w mieście Końskich do JWP Hrabiego należących” (3 domy murowane, karczma, jatki drewniane i bazar, których wartość oszacowano na sumę 36 845 rbs. Ostatecznie miasto zostało wycenione na sumę 192 820 rbs.)⁵³ Jednak Komisja Rządowa Skarbu odrzuciła ten projekt jako niekorzystny dla skarbu państwa.

Opis miasta dołączony do „memoriału” w sprawie sprzedaży z całą pewnością był tendencyjny, gdyż miał na celu podkreślenie walorów przedmiotu zamierzonej transakcji. Znacznie pełniejszy i bardziej obiektywny obraz Końskich zawierają *Odpowiedzi do opisu statystycznego* z 1860 r.

Ludność miasta liczyła wówczas 3862 osoby (1881 kobiet, 1981 mężczyzn), w tym 2353 Żydów, 1502 Polaków, 5 Niemców i 2 Rosjan. Mimo regresu gospodarczego większość mieszkańców utrzymywała się z produkcji rzemieślniczej i drobnego handlu. Ponadto istniały dwa niewielkie zakłady przemysłowe: fabryka powozów i clejarnia, zatrudniające po 22 robotników. Niemal każda rodzina posiadała niewielkie pole uprawne i żywy inwentarz. Łącznie areał ziemi ornej w obrębie miasta zajmował 75 mórg 277 prętów. Inwentarz żywy liczył łącznie 35 par koni, 16 sztuk wołów, 217 krów, 295 sztuk trzody chlewnej.

Ogólna powierzchnia gruntów miejskich wynosiła 1677 mórg 57 prętów, z czego na parcele i ogrody przypadło 245 mórg 206 prętów, rynek i ulice zajmowały 19 mórg, grunty kościelne 9 mórg 199 prętów, reszta zaś to wspomniana ziemia uprawna oraz nieużytki i wody.

W mieście było 212 budynków, z tego 54 murowane (w tym 34 jednopiętrowe) i 158 drewnianych. Wartość zabudowań wg „katastru ubezpieczeniowego” szacowano na kwotę 112 000 rubli.

Zabudowa koncentrowała się wokół rynku i ulic: Zamkowej, Przedborskiej, Kościelnej, Pocztovej, Krakowskiej, Piotrkowskiej, Warszawskiej, Szewskiej,

⁵³ *Pismo Małachowskiego do RGR z dn. 19 XII 1860 r.* RGR Wydz. Adm., vol. 1029.

Ryc. 6. Fragment żydowskiej dzielnicy miasta

Kołodziejskiej, Tylnej i Łąki. W mieście były 2 zajazdy, 14 szynków, dwie karczmy, 6 jatek rzeźnych i 2 sklepy masarskie. Znajdowała się też łaźnia wojskowa⁵⁴. Opis wymienia również następujące biura i urzędy: Magistrat, Stację Poczтовую, Sąd Pokoju, Urząd Rejenta Okręgowego, Sąd Policyjny, Urząd Kontrolera Skarbowego, Urząd Rewizora Dochodów, Urząd Nadzorca Magazynów, Komisję Prowiantową, Areszt Detencyjny i Areszt Policji. W Końskich istniały tylko dwie szkoły: szkoła elementarna i szkoła dla dzieci żydowskich (prawdopodobnie przy bożnicy).

Sprawa przeniesienia stolicy powiatu z Opoczna do Końskich, o co tak zabiegali zarówno mieszkańcy miasta, jak i ich nominalny właściciel, znalazła rozwiązanie dopiero po powstaniu styczniowym — w 1866 r. Po stłumieniu powstania carat dążył do pozbawienia Królestwa resztek odrębności i przeprowadzenia systematycznej rusyfikacji. Temu też celowi miał służyć nowy podział administracyjny i obsadzenie urzędów rodowitymi Rosjanami.

Na mocy ustawy z dnia 31 XII 1866 r. podzielono gubernię radomską na kielecką i radomską, a liczbę powiatów w guberni radomskiej zwiększono z 4 do 7. Jednym z nich był powiat konecki, utworzony z południowej części byłego powiatu opoczyńskiego. Nowo utworzony powiat miał powierzchnię około 1883 km². Na jego terenie znalazły się miasta: Końskie, Przedbórz, Szydłowiec, Radoszyce i Gowarczów (dwa ostatnie pozbawione później praw miejskich za

⁵⁴ *Odpowiedzi do statystycznego opisu...*

Ryc. 7. Narożnik wschodniej pierzei Rynku i ul. Strażackiej

udział w powstaniu), oraz 419 wsi podzielonych na 18 gmin wiejskich⁵⁵. Pomiędzy drobne regulacje, nie zaszła w granicach powiatu aż do 1915 roku żadna zmiana.

W chwili powstania ludność powiatu liczyła 77 327 osób, a ludność miasta Końskie 4343 mieszkańców. W mieście w r. 1869 znajdowało się ogółem 220 budynków.

Utworzenie nowego powiatu nie zmieniło początkowo sytuacji ekonomicznej samego miasta. Brak było bowiem tutaj zakładów o poważniejszym znaczeniu gospodarczym. Rozwija się jednak przemysł w innych miejscowościach Koneczonej. W Fałkowie i Nieklaniu istniały fabryki łyżek i narzędzi rolniczych. Gwoździe produkowano koło Końskich, Gowarczowa, Stąporkowa i Błaszki. Inne gałęzie przemysłu reprezentowały: fabryka sukna w Przedborzu, 5 tartaków (w Pile, Duraczowie, Rudzie Pilczyckiej, Faliszewie i Rudce), gongiarnia pod Kozią Wolą, papiernia w Stadnickiej Woli, gorzelnia w Woli Przedborskiej, Górach Mokrych, Mlinie, Pilczycy, Fałkowie i Skotnikach, browary w Pile i Woli Przedborskiej i miodosytnia w Przedborzu, gdzie funkcjonowały również kamieniołomy i wapienniki zaopatrujące w materiał budowlany Warszawę. W Końskich natomiast zaczyna rozwijać się handel (głównie produktami rol-

⁵⁵ T. Koba-Ryszewska, op. cit., s. 11—12.

Ryc. 8. Drewniana synagoga z początku XIX w. zniszczona w czasie okupacji hitlerowskiej

nymi i żelazem). Ośrodkami handlu żelazem były również Gowarczów, Szydłowiec i Przedbórz, który w latach siedemdziesiątych XIX wieku wysunął się na pierwsze miejsce pod względem dynamiki rozwoju⁵⁶. Dopiero budowa linii kolejowej z Koluszek do Skarżyska w latach osiemdziesiątych zapoczątkowała dynamiczny rozwój przemysłu w samych Końskich i doprowadziła do jego przekształcenia się z miasta handlowo-żydowskiego w przemysłowo-robotnicze.

⁵⁶ *Sprawozdanie gubernatora radomskiego o stanie guberni z 1850 r.*, KRSW vol. 6953, s. 71. „Gazeta Przemysłowa i Handlowa” 1850, nr 18, s. 5. J. W. Chądzyński *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, Warszawa 1855.

TABELA 2. LUDNOŚĆ KONSKICH W XIX I XX W.⁵⁷

W roku	Męż- czyzn	Kobiet	Ogółem	W roku	Męż- czyzn	Kobiet	Ogółem
1790	brak danych		1556	1848	1932	2079	4011
1810	brak danych		1829	1849	1878	1943	3821
1820	1575	1084	2659	1850	1855	1993	3848
1821	1603	1115	2718	1851	1874	2007	3881
1822	1620	1160	2780	1852	1869	1990	3859
1823	1590	1100	2690	1853	1765	1854	3619
1824	1600	1130	2730	1854	1739	1834	3573
1825	1690	1200	2890	1855	1739	1838	3577
1826	1706	1218	2924	1856	1734	1837	3571
1827	1730	1250	2980	1857	1812	2058	3870
1828	1780	1273	3053	1858	1782	2048	3830
1829	1820	1316	3136	1859	1881	1981	3862
1832	1875	1500	3375	1860	brak danych		4148
1833	1890	1512	3402	1869	brak danych		4343
1834	1900	1540	3440	1870	brak danych		4389
1835	1930	1565	3495	1879	brak danych		5087
1836	1970	1594	3567	1880	brak danych		5276
1837	2009	1630	3639	1897	brak danych		8130
1838	2023	1664	3687	1905	brak danych		8870
1839	2062	1705	3767	1908	brak danych		8390
1840	2040	1747	3787	1910	brak danych		9172
1841	2076	1830	3906	1913	brak danych		10220
1842	2105	1959	4064	1931	brak danych		11103
1843	2016	2133	4149	1939	brak danych		11422
1844	2131	2173	4304	1946	brak danych		7386
1845	2080	2112	4192	1950	brak danych		6920
1846	2110	2045	4155	1960	brak danych		9609
1847	2101	2101	4119	1965	brak danych		10841

YB Morowski

⁵⁷ Tabela na podstawie: *Odpowiedzi do statystycznego opisu*, W. Trzebiński, op. cit., A. Jellonek, op. cit., maszynopis E. Fajkosza, *Materiały statystyczne do planu przestrzennego zagospodarowania m. Końskich*, Wydż. Urb. i Architektury PWRN w Kielcach.

ОЧЕРК ХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ГОРОДА КОНСКИЕ

Город Конские находится в срединной Польше в Келецком воеводстве. Самые старые следы поселений на территории нынешнего города относятся к XI веку. С XVI по XVII век развивающееся поселение было центром владений могущественного рода Одрованжей. В XVII веке оно переходит в собственность Малаховских. Уже в ранний период здешние места славились добычей руды и производством железа. При Малаховских эта промышленность достигла полного расцвета к XVIII веку. В 1748 году Конские получают городские права. Тогда в них было 1500 жителей.

В окрестностях города возникли многочисленные металлургические производства: железоплавильные заводы, оружейные мастерские в Помыкове — предместье Конских.

В тридцатых годах XIX века начинается экономический кризис города, вызванный перенесением столицы повета в Опочно, а также трудным финансовым положением Малаховских. После возвращения Конским ранга поветового города в 1869 году и подведения в восьмидесятых годах железнодорожной линии город быстро развивается и превращается в важный центр современной металлургической промышленности.

AN OUTLINE ECONOMIC HISTORY OF THE TOWN OF KOŃSKIE

The town of Końskie is situated in Central Poland, the Kielce Province. The earliest traces of settlement within the confines of the present town come from the 11th century. From the 16th century until the 17th century the developing settlement was the centre of the mighty Odrowąż family estates. In the 17th century it became the property of the Małachowski family. Already the surroundings of the town of Końskie had been famous for their mining industry and iron metallurgy. The Małachowski family brought this industry to the blooming state in the 18 century. In 1748 the town of Końskie received civic rights. Its population amounted to 1500 inhabitants at that time. In the vicinity of the town a great number of metal plants were erected; among others smelting works, and an arms factory in Pomyków, a suburb of Końskie.

The economic crisis of the town began in the thirties of the 19th century. It was caused by displacement of the district seat from Końskie to Opoczno and also by a difficult financial situation of the Małachowski family. After restoring the district seat in Końskie in 1869 and building a railway line in the eighties, the town developed very fast and assumed the shape of an important centre of modern metal industry.